

Олена Переяслова

Перспективи вивчення специфіки вербалізації категорій часу й простору в постмодерному дискурсі

Studia Ukrainica Posnaniensia 3, 209-215

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ СПЕЦИФІКИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КАТЕГОРІЙ ЧАСУ Й ПРОСТОРУ В ПОСТМОДЕРНОМУ ДИСКУРСІ

ОЛЕНА ПЕРЕЯСЛОВА

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
Харків — Україна

PERSPEKTYWY BADANIA SPOSOBÓW WYRAŻANIA
CZASU I PRZESTRZENI W DYSKURSIE POSTMODERNISTYCZNYM

OŁENA PEREJASŁOWA

Charkowski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. H. Skoworody,
Charków — Ukraina

STRESZCZENIE. W artykule określono cechy specyficzne estetyki postmodernistycznej, które determinują aktualizację przestrzenno-czasowych parametrów tekstu literackiego jako znaczących składników sensu. Na podstawie tego opisano perspektywy badań nad językowym wyrażaniem kategorii czasu i przestrzeni w tekstach współczesnych ukraińskich pisarzy postmodernistów.

PERSPECTIVES ON LEARNING THE SPECIFICS OF CATEGORIES OF TIME
AND SPACE VERBALIZATION IN THE POSTMODERN DISCOURSE

OLENA PEREYASLOVA

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Kharkiv — Ukraine

ABSTRACT. The article deals with the specific features of postmodern aesthetics that contribute to updating of space and temporal parameters of a literary text as a significant constituent sense. According to that principle it outlined the prospects of linguistic categories of time and space in the texts of contemporary Ukrainian writers of postmodern.

Кінець XX – початок XXI ст. в розвитку української літератури позначені активним продукуванням літературних творів, що за своїми формально-змістовими й концептуальними характеристиками кваліфікуються як постмодерні, тобто як знаки постмодернізму — „об’єктивної реальності”, що стала „закономірною реакцією на кризу людини й суспільства, „виписує” біль духовної „захланності” людини, втрату нею самобутності й духовного осердя”¹. Поява нових за світовідчуттям, світомисленням і світовідображенням художніх структур закономірно зумовила інтерес до них як з боку літературознавців, культурологів, так і з боку лінгвістів.

Увага мовознавців до постмодерних текстів була спровокована передусім тим, що автори цих текстів не боялися відкривати нові ідейно-тематичні горизонти, а відтак — експериментувати з мовою, переступаючи через нормативно-мовні табу, завдяки авторській мовотворчості, мовному пошуку. У постмодер-

¹ Л. Лаврінович, *Сучасний український постмодернізм — напрям? стиль? метод?*, [в:] „Слово і час”, 2001, № 1, с. 44.

ному дискурсі зникають усі умовності та коди текстової моделі світу, „текст перестає бути сакральним, він оголює всі площини буття, зриває покрови умовності й цноти, відкидає табу”². Лінгвістичне зацікавлення постмодерними текстами було детерміноване й тим, що їхня „нетрадиційність” доводила певну неспроможність „традиційного” лінгвістичного інструментарію аналізу художніх творів, орієнтованого значною мірою на дослідження „правильних” текстів, у яких авторська ідея й образи зрозумілі, а отже, вимагають лише визначення й ретельного опису мовних засобів, що сприяють їх вербалізації.

Сьогодні вже маємо певні здобутки в галузі лінгвістичного вивчення української постмодерної літератури, зокрема згадаємо про напрацювання таких науковців, як О. Маленко, Л. Ставицька, Г. Сюта та ін. Водночас огляд студій, присвячених дослідженню мови постмодерних художніх текстів, свідчить про те, що чимало аспектів вербальної організації цього типу текстів ще не стали предметом особливого зацікавлення лінгвістів.

Одним із таких маловивчених аспектів є специфіка омовлення часопросторових вимірів реальності й це при тому, що літературознавчі студії на постмодерну тематику рясніють указівками на особливу хронотопію новочасних текстів (Я. Поліщук, Р. Харчук), а вивчення хронотопних вимірів як текстової категорії є однією із актуальних наукових стратегій як у літературознавстві (М. Бахтін, Ю. Лотман, Ю. Тинянов, Н. Копистянська та ін.), так і в мовознавстві, зокрема в такій його галузі, як лінгвістика тексту³.

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що спроба побачити постмодерний дискурс як сферу своєрідної художньої актуалізації категорій часу й простору та окреслити перспективу вивчення вербальної специфіки вираження митцями постмодерного напрямку часопросторових уявлень, опосередкованих як індивідуально-авторською рецепцією часу й простору, так й естетико-ідеологічними настановами напрямку, є актуальною.

Мета статті — окреслити особливості вербалізації категорій часу й простору в текстах українських письменників-постмодерністів на основі визначення специфічних рис постмодернізму як сучасної світоглядно-мистецької парадигми.

Як відомо, постмодернізм став етапом розвитку культури загалом й літератури зокрема, що розпочався в Європі та США після Другої світової війни, збігшись із етапом формування постіндустріального суспільства, як реакція на кризу ідеалів Просвітництва. Сьогодні постмодернізм інтерпретують як “цілісний, багатозначний, залежний від соціальних і національних особливостей комплекс мистецьких, філософських, епістемологічних науково-теоретичних уявлень, дистанційованих від некласичної та класичної традиції”⁴. Як світоглядна парадигма постмодернізм характеризується тим, що „ставить під сумнів” наукову об’єктивність і можливість істинного знання, універсальність, всеохопність етично-моральних систем і принципів, „висловлює недовіру” філософським і політичним побудовам, „руйнує” ідеології й „зневажає” ієрархії, „розвінчує” авторитети, „указує” на відносність усього, „визнає” рівноправність загальноприйнятого, центрального з унікальним, помежовим (маргінальним), відстоює плюралізм позицій і поглядів тощо⁵.

² О. О. Маленко, *Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну)*, Харків 2010, с. 405.

³ О. О. Селіванова, *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*, Полтава 2008, 712 с.

⁴ *Літературознавчий словник-довідник*, за ред. Р. Т. Гром’яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка, Київ 2006, с. 549.

⁵ *Енциклопедія постмодернізму*, за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора, пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко, Київ 2003.

В Україні епоха постмодернізму почалася відносно пізніше й характеризується низкою специфічних ознак, зумовлених як „запізненням” його появи, так і особливостями історичної й культурної ситуації на теренах нашої держави. На сьогодні постмодернізм як ситуація існування культури й літератури, що характеризується багатовекторністю шляхів розвитку, плюралізмом співіснуючих тенденцій, як своєрідний спосіб осмислення світу, людини, культури, й, нарешті, як окремий потужний напрям, поряд з іншими (реалізмом, модернізмом тощо) в культурі й літературі, став фактом вітчизняного дискурсу. Суттєвими відмінностями „світового” й українського постмодернізму є те, що: 1) „світовий” став в основному запереченням епохи модернізму, тоді як український більшою мірою підхопив, розвинув перервану тоталітаризмом у 30-ті рр. ХХ ст. модерну традицію й лише потім поступово почав заперечувати, переростати її; 2) „світовий” не має „національної прописки”, тоді як український — це постмодернізм національно забарвлений, що було зумовлено потребою ствердження національної ідеї в період посттоталітаризму; 3) „світовий” „іронізує” над ідеями глобального характеру, тоді як український намагається найбільшою мірою знищити тоталітарну ідею та подолати „рецидиви” викривленої свідомості „постсовєтських” українців⁶.

У галузі художньо-словесної творчості українська версія постмодернізму значною мірою використала набутки постмодерної парадигми, викристалізованої в західних літературах. Таким чином, українські тексти цього напрямку, попри їхню ідейно-тематичну специфіку, загалом ґрунтуються на принципах письма, притаманних усім літературам постмодерної епохи. Як художній напрям постмодернізм характеризується намаганням відійти від розподілу літератури на „високу”, „елітарну” й „низьку”, „егалітарну”, „популярну”, що визначає його стильовий еkleктизм. Основними рисами постмодернізму, за спостереженнями літературознавців, є такі: орієнтація на маргінальність як у виборі об’єктів художньої репрезентації, так і їх інтерпретації, іронічність як засадничий принцип ставлення людини, зокрема й митця, до дійсності, пародійність, інтертекстуальність, суперечливість, парадоксальність, епатажність, грайливість, карнавальність тощо⁷.

Якщо критично проаналізувати перераховані ознаки, а також врахувати те, що постмодернізм розвивається „на підвалинах структуралізму й деконструктивізму, витворюючи постструктуралістсько-деконструктивістсько-постмодерністський комплекс як нове, специфічне бачення світу, виявляючи на рівні художнього тексту нові емоційно забарвлені, часто еkleктичні світоглядні настанови, що охоплюють розмаїті текстологічні, номадологічні, шизоаналітичні, наратологічні, генеалогічні, симуляційні, комунікативні аспекти, не прагнучи мати їх за універсальні”⁹, то цілком логічно висновкувати, що постмодерні тексти апріорі мають характеризуватися своєрідними способами використання мови для вербалізації своїх ідеолого-епістемічних засад у канві художнього тексту. Постмодерний текст постає як „поетичне освоєння довікілля — хаотичного, позбавленого причиново-наслідкових зв’язків, децентрованого, фрагментарного в дзеркалі свідомості, фіксованого у вигляді автоматичного письма”¹⁰. Зрозуміло, що в такій ситуації саме категорії часу й простору в їх-

⁶ Р. Б. Харчук, *Сучасна українська проза: Постмодерний період?*, Київ 2008, с. 5–19.

⁷ Там само.

⁸ *Літературознавчий словник-довідник...*, с. 549–554.

⁹ Там само, с. 550.

¹⁰ Там само, с. 552.

ньому об'єктивному сприйнятті й традиційній раціональній інтерпретації стають "першими жертвами" нового, постмодерного, осмислення дійсності, людини, тексту в його здатності їх художньо репрезентувати. Як визначальні онтологічні категорії, що є данністю людини, „увібганої” в тіло й „закинутаї” у фізичний світ, але здатної до мислення свого існування, переживання свого буття, час і простір у процесі їхнього „художнього освоєння” (М. Бахтін) набувають у постмодерній інтерпретації нових характеристик. Якщо реалістичне письмо намагалося відтворити словесно-художніми засобами реальність мистецьки освоєного світу, максимально зберігаючи характеристики часу й простору в їхній рецепції й переживанні людиною за нормальних умов буття й лише інколи порушуючи стабільні уявлення про хронотопні виміри відповідними експериментальними версіями часоплину й просторової організації, то в модерній, а пізніше й у постмодерній літературній традиціях експериментування з художніми версіями часу й простору як обов'язковими атрибутами змістово-семантичної структури тексту стають ледь не домінантними.

Для художнього часу й простору характерні такі властивості, як дискретність (переривність), фрагментарність (перехід з одного часу в інший, вільні просторові переміщення). Автор може „стискати” та „розтягувати” час, зупиняти його (в описах, міркуваннях), вільно трансформувати простір: прив'язувати дію до топографічних реалій або уникати конкретних просторових координат. Відповідно, мовні особливості фіксації часу й простору в текстах митців постмодерного дискурсу слід аналізувати з урахуванням „десакралізації” часу й простору, відмови в окремих випадках цим параметрам у статусі смисло- й жанроструктуровальних.

Утверджуючи думку про важливість вивчення специфіки мовного вираження категорій часу й простору в контексті лінгвістичного аналізу постмодерних текстів, водночас варто констатувати, що традиційний лінгвістичний підхід до вивчення хронотопних характеристик текстів певною мірою виявляється не застосовним. Причина цього полягає в тому, що постмодерний текст із його прагненням до порушення канонів, деформації смислів (напр., і за рахунок „гри” з часом, профанації просторових вимірів), фактично порушує деякі теоретичні положення лінгвістики тексту.

Йдеться передусім про те, що лінгвістика тексту¹¹ в пресупозиції власних побудов латентно містить тезу про свою придатність лише для такого тексту, що є „грою за правилами”. Чинність подібної пресупозиції впливає вже щонайменше з того, що до центральних текстових категорій дослідники відносять, напр., такі, як зв'язність, інформативність, цілісність, концептуальність тощо.

Напрацьовані на сьогодні підходи до аналізу специфіки мовної організації текстів у разі їхнього застосування до вивчення текстів письменників-постмодерністів мають бути опосередковані чітким розумінням своєрідності постмодерного дискурсу. Це твердження виправдане й щодо стратегії лінгвістичного осмислення художньо вербалізованих категорій часу й простору в постмодерному тексті: будь-які попередні напрацювання щодо різнорівневого аналізу художнього простору та часу в літературознавчому аспекті, репрезентовані в роботах М. Бахтіна, О. Білого, В. Гречнева, Ю. Лотмана, Т. Мотильової, Т. Солдатенко, Н. Фортунатова та ін., де простору та часу приписується функція організуючої основи, напр., для прозового виду літератури, як і будь-які здобутки власне лінгвістичної парадигми дослідження тексту з огляду на його часо-

¹¹ О. О. Селіванова, *зазначене джерело...*, с. 482–550.

просторову організацію, репрезентовані в роботах Ю. Апресяна, Т. Булигіної, Л. Вараксіна, Є. Владимирського, В. Гака, О. Кубрякової, О. Селіванової та ін., у перспективі їхнього застосування для вивчення постмодерного тексту повинні бути скориговані з урахуванням специфічності часопросторових параметрів, опосередкованих постмодерним осмисленням дійсності.

Міркування дослідників дають підстави окреслити перспективи дослідження часопросторової організації художнього світу постмодерних текстів у лінгвістичному аспекті з урахуванням важливості апеляції до специфічних рис постмодерної дискурсивної практики.

Видається, що цінним і плідним залишиться вивчення постмодерних текстів в аспекті використання в них одиниць різних мовних рівнів для реалізації ідеї часу й простору з використанням традиційних методик дослідження тексту. Цінність подібних студій зумовлена можливістю проводити зіставні дослідження текстів різних художньо-естетичних парадигм, напр., модерної й постмодерної, реалістичної й постмодерної літератур. Результати таких студій можуть виокремити риси подібності й відмінності в освоєнні митцями часопростору, напр., аналіз омовлення часопросторових вимірів у деяких текстах Ю. Винничука переконує в подібності постмодерного та модерного моделювання часу й простору. Письменник часто обирає для зображення закриті простори (окреме обійстя, психлікарня, санаторій, кімната), у яких час має специфічний плин — час тут „постійний”, ніщо не міняється кардинально, люди ніби існують повсякчас. Ті самі прийоми моделювання часу й простору характеризують і яскравого представника модернізму М. Хвильового (*Санаторійна зона, Я (Романтика)* тощо). При цьому виразна подібність омовлення часопросторових координат у цих двох письменників не зумовлює епістемологічної подібності текстів. У текстах модерніста М. Хвильового категорії „закритих” часу й простору мають значне смислове навантаження, набуваючи виразної символічності як хромотопи пошуку смислу, тоді як у постмодерніста Ю. Винничука текстова семантика цих категорій нівелюється, виступаючи лише тлом для показу того, що насправді там, *за мурами Кульпаркова* (тобто поза психіатричною лікарнею — О. П.), ... *божевільний, звар'юваний і хворий на голову світ*¹².

Очевидно, можна стверджувати, що більш актуальним бачиться дослідження власне специфічно постмодерністських способів репрезентації часопросторових уявлень відповідно до епістемолого-мистецьких доміант естетики постмодернізму. У такому разі дослідження засобів вербалізації часу й простору у сфері постмодерного тексту передбачає відштовхування від концептуальних для відповідної світоглядної парадигми настанов, напр., розуміння того факту, що постмодерна свідомість, реалізована в текстах, — це передусім свідомість урбанізованого індивіда, людини, яка живе в час тотальної технологізації суспільства, підказує, що дослідження часопросторових характеристик постмодерних текстів обов'язково передбачає аналіз засобів передачі ідей міського простору, пришвидшеного темпу (часу) життя, зумовленого розвитком технологій передачі інформації тощо.

Таким чином, під час аналізу постмодерного тексту цікавим буде виявлення саме тих мовних засобів, що сприяють передачі відповідних концептів, зокрема концепту урбанізації як дегуманізації, абсурдизації світу, зокрема в романі Ю. Андруховича *Перверзія* перед читачем постає деталізована картина просторової (описи дороги до Венеції, самої Венеції, деталей екстер'єрів

¹² Ю. Винничук, *Ги-Ги-и*, Львів 2007, с. 49.

та інтер'єрів) й часової (постійно даються вказівки на час) міської дійсності, однак евристична цінність цієї картини доволі сумнівна. Уже перші абзаци роману виразно показують відповідну манеру мовного вираження часу й простору, порівн.: *Це сталося зі мною позавчора, 3 березня, великопісної середи, першого дня по закінченні карнавалу. Це була піша прогулянка Мюнхеном у надії побачити рештки неприбраного свята... Я знайшов короткотривалий притулок у кав'ярні „Люїтпольд”, яку розшукав за мапою на Брієннерштрассе..., 11. Коли мені зробилося зовсім тепло, я виповз із кав'ярні й рушив помаленьку в бік Швабінга, поминаючи Одеонспляц і залиту першим присмерковим освітленням Людвігштрассе. Вітрини обіцяли все на світі, навіть безсмертя. Ніхто не посипав голову попелом. Тисячі перехожих рухалися поруч зі мною в цьому іграшковому мегаполісі¹³. Це саме спостерігається й наприкінці роману: Венеція, 11 березня, близько шостої ранку. Мое ім'я Станіслав Перфецький. Годину тому я прокинувся в цілком іншій кімнаті. На широчезному ліжку під балдахіном. Разом з однією подружньою парою... Ми спали втрьох. Тяжко згадати, як до цього дійшло. Мені не хочеться, слово честі. Зрештою, це не має вже ніякого значення¹⁴.*

Однією з яскравих ознак постмодернізму є фактуальність, „артефактність”. Вона виявляється в тенденції зображення часу й простору не шляхом їхнього безпосереднього моделювання й відображення художньо-словесними засобами (напр., лексемами на позначення місця й часу — тиждень, рік, тоді, зараз, шлях, будинок, місто, тут, прийменниками від ... до, з ... по, у, біля, над, дієсловами зі значенням руху, переміщення, дії тощо, — а через зображення (перелік) предметів і подій (фактів, артефактів), що наповнюють час і простір.

Завдяки застосуванню цього прийому Л. Дерешу в один абзац удається вмістити цілу біографію героїні, порівн.: *Заглядати в чужі сумки цікаво і трохи небезпечно. Що там? Ксерокопії конспектів лекцій проф. Лобачевського (дуже цінні, треба повернути доцентіві Козлику). Компас; люстерко; засохла живиця; воронячі пера; букові горішки; фотоапарат-„мільниця”; пляшечка прозора (наповнена в'язкою, пінистою від слини субстанцією, закручена білим корком) і пляшечка зелена (із жовтим корком, практично порожня, на дні два ковтки води). Жменя slimкових мушель кольору „бірюза” (у темряві мушельки світяться)¹⁵. В основі такого способу фіксації часопросторових характеристик дійсності лежить прагнення постмодерністів “гратися” з історією, людським життям, часом, простором, моделюючи парадоксальні нові світи на “руїнах” відомого, намагаючись через предметний світ передати сутнісні речі чи показати абсурдність і нікчемність існування цінностей людини. У цій ситуації письменник-постмодерніст стає схожим на архіваріуса, псевдоісторика, метою роботи якого, мабуть, є укладання каталогу, цінність якого досить сумнівна (досить точно означає функції такого історика один із персонажів роману Ю. Винничук *Мальва Ланда*, порівн.: *Нарешті хтось займеться моїм архівом, бібліотекою і музеєм. Я мушу нарешті мати катальог сміттярки, куди повинні вийти геть усі історичні й культурні цінності, які тут зараз містяться. Чимало вартісного можна знайти поза межами мого палацу. Але тільки в тому випадку, коли об'єкт занесено в катальог, можна надіятися, що він не загубиться і не знищиться¹⁶).**

¹³ Ю. Андрухович, *Перверзія*, Львів 2004, с. 23.

¹⁴ Там само, с. 294.

¹⁵ Ю. Винничук, *Мальва Ланда*, Львів 2007, с. 60.

¹⁶ Ю. Іздрик, *Подвійний Леон*, Івано-Франківськ 2000, с. 85.

Важливим аспектом дослідження специфіки часопросторових вимірів постмодерних текстів є й виявлення інтертекстуальних зв'язків цих текстів з іншими, завдяки яким час і простір одного тексту розширюються, втягуючи в свою орбіту часопросторовий фрагмент іншого тексту. Інтертекстуальність у структурі тексту забезпечує його фрагментарність, нелінійність, незавершеність, виявляючись у постмодерних творах як цитати, посилання, що організуються за принципом колажу, особливістю якого є те, що знаки-символи, знаки-коди літератури, філософії, художньої культури співіснують у ньому на правах повної рівності, напр., у Ю. Іздрика: ... *в палаті під номером, річ ясна, шість*¹⁷. Ця просторова вказівка залучає до семіосфери постмодерного тексту й смисли твору А. Чехова *Палата № 6*, і смисли твору М. Хвильового *Кімната Ч. 2*, пропонуючи глибшу характеристику тих людей, що перебувають у відповідному просторі й часі.

Дослідження текстів українського постмодерного дискурсу з окреслених позицій, як бачимо, сприятиме глибшому розумінню самого феномена постмодернізму й поглибленню теорії й практики лінгвістичного аналізу художнього тексту.

¹⁷ Ю. Іздрик, *Подвійний Леон*, Івано-Франківськ 2000, с. 85.